

ЧЕПІЛЬ Марія – доктор педагогічних наук, професор кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти, Дрогобицький державний педагогічний університету імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, 82100, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2215-3994>

ResearcherID: <https://publons.com/wos-op/researcher/2354679/marija-czepil/>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2413-2039.18/50.13>

Бібліографічний опис статті: Чепіль, М. (2024). Мета виховання в українській педагогіці (друга половина XIX – перша третина XX ст.). *Людинознавчі студії. Серія «Педагогіка»*, 18(50), 97–103, doi: <https://doi.org/10.24919/2413-2039.18/50.13>

МЕТА ВИХОВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ПЕДАГОГІЦІ (друга половина XIX – перша третина XX ст.)

Анотація. У статті висвітлено зміст поняття «мета виховання» в українській педагогіці другої половини XIX – першої третини XX ст. Окреслено чинники, які впливають на формування мети виховання (суспільно-політичний уклад суспільства, його внутрішні сили та зовнішні потреби, державотворчі процеси, національні особливості народу, його світогляд, рівень розвитку людини і культури). Мета виховання відповідає психічним та природним властивостям народу, визначається національним характером, завданнями, що ставить перед нами сучасне і майбутнє. Мета конкретизується системою виховних завдань. Виховання у народі існує стільки, скільки існує сам народ. Виховання мусить виростати із традицій, з культурного стану народу, мусить корінитися у характері народу (К. Ушинський, І. Франко, Г. Ващенко). Головним у вихованні є формування особистості з високими моральними якостями і національною свідомістю. Мета українського виховання полягає в тому, щоб допомогти дітям зрозуміти і полюбити свою мову, літературу, культуру (Я. Чепіга), виховати з дитини свідомого члена родини, громади, людства. (С. Русова). Виховати гармонійну людину можливо лише тоді, коли виховання буде вільним, індивідуальним, національним, враховувати природні задатки дитини, відповідати соціально-культурним потребам часу. Не потрібно придумувати нові закони виховання, їх треба складати для кожної дитини, для кожної ситуації. Виховання повинно перетворитися на самовиховання. Треба зрозуміти дитину, викликати у неї цікавість, інтерес до самої себе, до своєї праці, до свого оточення, до людей, спостережливість до природи, активізувати творчі сили, зацікавити навчанням, розвинути етичну й громадянську свідомість. (С. Русова). Першочергове значення у реалізації мети виховання має родина, мова, церква, історія та культура (І. Огієнко). В українській педагогіці досліджуваного періоду викристалізувалася мета виховання, яка ґрунтувалася на загальнолюдських і національних цінностях, традиціях українського народу.

Ключові слова: виховання, мета виховання, українська педагогіка, зміст виховання, чинники виховання.

CHEPIL Mariya – Doctor of Sciences (Pedagogy), Professor at the General Pedagogy and Preschool Education Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Ivan Franko str., 24, Drohobych, 82100, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2215-3994>

ResearcherID: <https://publons.com/wos-op/researcher/2354679/marija-czepil/>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2413-2039.18/50.13>

To cite this article: Чепіль, М. (2024). Мета vykhovannia v ukrainskii pedahohitsi (druha polovyna XIX – persha tretyna XX st.) [The purpose of education in Ukrainian pedagogy (second half of the nineteenth century – first third of the twentieth century)]. *Human Studies. Series of Pedagogy*, 18(50), 97–103, doi: <https://doi.org/10.24919/2413-2039.18/50.13>

THE PURPOSE OF EDUCATION IN UKRAINIAN PEDAGOGY (second half of the nineteenth century – first third of the twentieth century)

Summary. *The article highlights the content of the concept of “the purpose of education” in Ukrainian pedagogy of the second half of the nineteenth century – the first third of the twentieth century. The factors that influence the formulation of the purpose of education (socio-political structure of society, its internal forces and external needs, state-building processes, national characteristics of the people, their worldview, the level of human and cultural development) are outlined. The goal of education corresponds to the mental and natural properties of the people, is determined by the national character; the tasks that the present and future pose to us. The goal is specified by a system of educational tasks. Education has existed as long as the people themselves. Education must grow out of traditions, out of the cultural state of the people, and must be rooted in the character of the people (K. Ushynskiy, I. Franko, H. Vashchenko). The main thing of education is the formation of a personality with high moral qualities and national consciousness. The purpose of Ukrainian education is to help children understand and love their language, literature, and culture (Ya. Chepiha), and to raise a child to be a conscious member of the family, community, and humanity (S. Rusova). It is possible to raise a harmonious person only when education is free, individual, national, takes into account the child’s natural inclinations, and meets the social and cultural needs of the time. There is no need to invent new laws of education; they should be tailored to each child and each situation. Education should turn into self-education. It is necessary to understand the child, to arouse his curiosity, interest in himself, in his work, in his environment, in people, observation of nature, activate his creative forces, interest in learning, and develop ethical and civic consciousness. The family, language, church, history and culture are of primary importance in realizing the goal of education (I. Ohienko). In the Ukrainian pedagogy of the period under study, the goal of education crystallized, based on universal and national values and traditions of the Ukrainian people.*

Key words: *education, purpose of education, Ukrainian pedagogy, content of education, factors of education.*

Постановка проблеми. Перед суспільством завжди стоїть питання формування громадянина, забезпечення кожній людині умов для всебічного і гармонійного розвитку. Трансформаційні процеси суспільного устрою окреслили аксіологічні проблеми педагогіки, теорії виховання. Суспільство розвивається, і педагогічна теорія й практика, як джерело виховання, повинна реагувати на виклики сьогодення. Це стосується насамперед мети виховання, яка відображена у ниці нормативних документів («Національній доктрині розвитку освіти», «Державній національній програмі «Освіта». Україна XXI століття», «Національній програмі виховання дітей та учнівської молоді в Україні», Законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про вищу освіту» та ін.). «Метою виховання є становлення громадянина України, патріота своєї країни, готового самовіддано розбудувати її як суверенну, незалежну, демократичну, правову і соціальну державу, здатного виявляти національну гідність, знати свої обов’язки і права, цивілізовано відстоювати їх, сприяти громадянському миру і злагоді в суспільстві, поводитися компетентно, бути конкурентоспроможним,

успішно самореалізовуватися в соціумі як громадянин, сім’янин, професіонал, носій культури» (Національна програма., 2005, с. 11). Відповідно до мети сформульовано систему виховних завдань, основних принципів, які взаємопов’язані між собою, виступають запорукою ефективності виховного процесу.

Сьогодні мета діяльності освітніх закладів полягає у сприянні моральному, розумовому, естетичному і фізичному розвитку особистості, розкритті її творчих можливостей з урахуванням здібностей, інтересів, потреб, мотивації, досвіду, формуванні гуманістичних відносин, забезпеченні умов для індивідуальної освітньої траєкторії для кожного здобувача за дистанційною та традиційною формами навчання.

Аналіз останніх досліджень. Проблема мети і завдань сучасного українського виховання знайшла висвітлення у працях сучасних педагогів (О. Вишневський, В. Галузьяк, В. Зайченко, М. Сметанський, М. Фіцула, В. Шахов та ін.). А. Чаповець обґрунтовує мету виховання, взаємодію фізичного, морального та естетичного виховання у дошкільній педагогіці. О. Водолазька аналізує ідеї гуманізації освіти та виховання у сучасній педагогічній практиці.

У полі зору дослідників теоретико-методичні засади виховання дітей та молоді, обґрунтовані українськими педагогами другої половини XIX – першої половини XX ст.: зміст і напрями виховання дітей та молоді у творчому доробку С. Русової (О. Джус, В. Качкан, Є. Коваленко, З. Нагачевська, О. Проскура, О. Фролова); проблеми освіти і виховання української молоді у педагогічній спадщині Г. Ващенко (О. Гук, Н. Дічек, О. Ковальчук та ін.); погляди А. Макаренка на мету і засоби виховання (М. Волікова, А. Іванченко, С. Карпенчук та ін.); філософські основи виховання М. Шлемкевича (О. Карпенко, М. Чепіль, О. Яців та ін.); погляди В. Сухомлинського на мету виховання, яка зумовлює наявність певних спільних принципів і завдань виховання, відображає закономірності виховного процесу та визначає його напрям, фактори виховання, засоби формування особистості (О. Акімова, Т. Завгородня, Н. Калініченко, Р. Малиношевський, О. Сухомлинська та ін.).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Завдяки аналізу джерелознавчої бази з проблем мети виховання в українській педагогіці виявлено, що поняття «мета виховання», недостатня з'ясованість змісту і завдань виховання пояснює той факт, що незважаючи на актуальність означеної проблеми для сьогодення, маємо відносно незначну кількість суттєвих досліджень цього феномена. Водночас, проблема мети виховання є багатоаспектною і потребує більш детального обґрунтування.

Мета статті – окреслення змісту поняття «мета виховання» в українській педагогіці другої половини XIX – першої третини XX ст.

Виклад основного матеріалу. Аналіз довідкових педагогічних видань засвідчив, що основні поняття із досліджуваної теми знайшли часткове висвітлення. «Енциклопедія освіти» не містить визначень, пов'язаних з метою виховання і навчання. «Український педагогічний словник» дає визначення понять «мета» і «мета (ціль) навчання». Дефініція мета «у вигляді логічної моделі фіксує бажане, до чого людина прагне, що є для неї взірцем у певному виді діяльності, а отже, є активним фактором людської свідомості» (Гончаренко, 1997, с. 205). Мета пов'язана із засобами її досягнення, організацією діяльності, формулюванням завдань. Мета виховання – це кінцевий результат становлення особистості, до якого прагне людина. Оскільки людина

постійно удосконалюється в залежності від умов її онтогенезу, то кінцевий результат освіченості і вихованості залежить від вікової категорії, педагогічної системи (дошкільна, шкільна, позашкільна, педагогічна система дорослих та ін.). «Мета виражає загальну цілеспрямованість виховання. На практиці вона реалізується через систему конкретних завдань. Мета і завдання співвідносяться як ціле й частина, система і її компоненти» (Зайченко, 2003, с. 256).

Узагальнивши джерельну базу можемо стверджувати, що у педагогічній теорії і практиці мета виховання конкретизується системою її завдань. Якщо порівняти конкретні і загальні завдання тієї чи іншої педагогічної системи, то в межах самої системи мета завжди одна. До того ж мета характеризує сутність системи. Мета, завдання і засоби досягнення мети свідчать про особливість, унікальність даної виховної системи від інших. Формулювання мети виховання залежить від способу виробництва, визначається потребами суспільства, розвитком соціального і науково-технічного процесу, педагогічної теорії і практики. Мета виховання формувалася упродовж тисячоліть, викристалізовувався виховний ідеал.

Визначення мети виховання було актуальною проблемою і для українських педагогів другої половини XIX – першої третини XX ст. (Czepil & Karpenko, 2021a; Czepil & Karpenko, 2021b). Еволюція поглядів на мету виховання відбувалася під впливом національно-культурного відродження. У першій половині XIX ст. головною метою виховання було формування у молоді національного світогляду, виховання доброї, віруючої, сумлінної людини.

Кожен народ, стверджував К. Ушинський, має свою мету, свій ідеал людини, вимагає від виховання формування цього ідеалу в окремих особах, має право на школу, в якій навчання ведеться рідною мовою. «Якщо педагогіка хоче виховувати людину в усіх відношеннях, то вона повинна попереду пізнати її також в усіх відношеннях... Педагогіка перебуває ще не тільки в нас, але й скрізь, у цілковитому дитинстві, і таке дитинство її дуже зрозуміле, тому що багато наук, із законів яких вона має черпати свої правила, самі ще недавно стали справжніми науками й далеко ще не досягли своєї довершеності...» (Ушинський, 1967, с. 28).

Розмірковуючи над метою і змістом виховання, І. Франко підкреслював, що виховання у народі існує стільки, скільки існує сам

народ. Виховання мусить виростати із традицій, культурного стану народу, мусить корінитися у його характері (Франко, 1979, с. 15). Від народження дитина має зростати в рідному родинному середовищі, пізнавати своє рідне – мову, культуру, історію, і на цій основі пізнавати загальнолюдські цінності.

У другій половині XIX ст. важливим висновком педагогів (Г. Врецьони, Г. Зарицького, В. Ільницького, О. Партицького, К. Ушинського, Я. Чепіги та ін.) стало положення про те, що опору науковій педагогіці треба шукати в народній, у виховному досвіді і мудрості народу і на цій основі будувати теорію виховання. Ідеалом української народної педагогіки є людина праці, шляхетні і свідомі своєї людської і національної гідності. Мета національного виховання, за Г. Врецьоною, – плекання й утвердження усіх національних чеснот. Для досягнення цієї мети потрібно плекати у дітей та молоді національну свідомість і національний світогляд (Врецьона, 1886, с. 169–170).

В. Ільницький підкреслював, що виховання має бути природовідповідним, повинно розвивати всі задатки, здібності душі «в гармонійному ладі так, як їх природа або радше Бог в людській душі утворив» (Ільницький, 1885, с. 98). А центральною ланкою системи виховання має бути сім'я, яка є єдиним місцем плекання всіх чеснот і шляхетних почуттів в людині (Партицький, 1877, с. 173).

Головним у вихованні, на думку Я. Чепіги, є формування особистості з високими моральними якостями і національною свідомістю. Вершина моральності – гуманність, яка поєднує любов до людини з милосердям, добротою, вмінням співпереживати, готовністю подати допомогу, розумінням цінності й неповторності людини, недоторканості людського життя тощо. Мета виховання полягає в тому, щоб допомогти дітям зрозуміти і полюбити свою мову, літературу, культуру, оскільки національне виховання має таке відношення до нації, як індивідуальне виховання до окремої людини. Виховання ґрунтується на вивченні всіх відмінностей національного духа і національної вдачі.

Я. Чепіга вважав, що «національне виховання є інстинктом самоохорони, котрий в широкому розумінні дбає про фізичне, моральне й матеріальне здоров'я нації» (Чепіга, 1910, с. 24). Основою такого виховання мусить бути, з одного боку, сім'я, а з іншого – школа. Треба створити такі умови для виховання

дітей, щоб можна було «вільно й легко розвиватися індивідуальним здібностям дитини, щоб нація, розвиваючись у своїй культурній поступовій творчості, могла б принести своє власне на вівтар загальнолюдської культури» (Чепіга, 1910, с. 26). На мету виховання мають вплив ідеологія, політика держави, потреби суспільства; рівень фізіологічного дозрівання організму та рівень розвитку людини, і загальний рівень культури.

Зробивши перегляд поглядів Ж.-Ж. Руссо, Ф. Ніцше, Й.Ф. Гербарта та інших педагогів і філософів, І. Юцишин обґрунтовує мету соціального виховання. При її визначенні врахував соціально-політичні умови. «Нові часи вимагають нових людей з відповідно сформованим інтелектом, з душею, що дає інтелектові здоровий корм і міцну підставу існування ...» (Юцишин, 1929, с. 1). Мета виховання має виростати з теперішніх історичних умов, суспільних потреб і духовних течій епохи. Мусить бути в гармонії з тим, до чого прямує громадянство в нинішню добу, чого потребує і в що вірить.

Мета виховання обґрунтована і в педагогічній спадщині С. Русової. Аналізуючи гуманно-демократичні ідеї європейської та світової педагогічної думки, передової української інтелігенції про ідеал людини, С. Русова прогнозувала, якою в кінцевому підсумку повинна стати людина, – патріотом своєї Батьківщини. Мета полягає у вихованні з дитини свідомого члена родини, громади, людства. Ця мета виховання обумовлена самим життям, станом розвитку тогочасного суспільства, довготривалою виснажливою боротьбою багатьох поколінь українців за утвердження своєї державності. Мета виховання полягає в тому, щоб «допомогти вільній еволюції духовних і фізичних сил дитини» (Русова, 1913, с. 9), «високо поставити «культ особи, яка вільно виявляє усі свої творчі сили» (Русова, 1913, с. 15), «виробити людину з широким розумінням своїх громадських обов'язків, з незалежним, високо розвинутим розумом, братерським почуттям до усіх людей, людину здатну до роботи, таку людину, яка ніде, ні при яких обставинах, не загине морально і фізично й проведе в життя свою незалежну думку» (Русова, 1996, с. 37). Досягти цієї мети можна при двох умовах. Перша умова – внесення змін в освітній процес, зокрема, навчання рідною мовою, вивчення історії, географії рідного краю, народного мистецтва – музики, співів, орнаментики. Саме ці предмети, переконана педагог, формують

національну свідомість. Друга умова – це співпраця школи з громадськістю, коли учитель, селянин, представник народного самоврядування є господарями в школі (Русова, 1996, с. 296).

С. Русова стверджує, щоб виховати гармонійну людину виховання має бути вільним, індивідуальним, національним, враховувати природні задатки дитини, відповідати соціально-культурним потребам часу (Русова, 1918, с. 44). Не потрібно придумувати нові закони виховання, їх треба складати для кожної дитини, для кожного випадку. Виховання повинно перетворитися на самовиховання. Треба зрозуміти дитину, викликати у неї цікавість, інтерес до самої себе, до своєї праці, до свого оточення, до людей, спостережливість до природи (Русова, 1918, с. 51). Головна мета виховання у новій школі – «збудити, дати змогу виявитися самостійним творчим силам дитини» (Русова, 1996, с. 208). Учитель має спонукати дитину до творчої самостійної діяльності, до пошуку нових засобів творити як найкраще. Учитель повинен ознайомитися з учнями, умовами їхнього життя, розвивати думку й мову учня, використовуючи різноманітні методи і форми виховання.

С. Русова вбачала реалізацію мети виховання у діяльності різних освітніх установ, де «першочерговою повинна бути орієнтація на особистість, на розвиток її здібностей, природних сил і талантів. У дошкільному закладі, школі повинні бути зібрані усі скарби національної культури, зразки багатівкової народної творчості» (Чепіга, 1910, с. 23). В українській початковій школі, в якій тривалість навчання має бути 4–5 років, діти повинні вивчати Закон Божий, рідну мову, арифметику, природознавство, географію, історію, ручну працю (малювання, ліпка, різьба по дереву), співи, фізичне виховання (ігри та гімнастичні вправи). Школа повинна огорнути дитину ласкою, викликала всі її активні творчі сили, зацікавила до навчання, розвинула етичну й громадянську свідомість. У кожному святі треба єднати народне, національне, фольклорне із загальнокультурним і давати щось естетичне, красиве, радісне й веселе. У гуманній творчій школі має панувати жвавий, життєрадісний настрій, між учнями і вчителями – товариські відносини і розвиватися гуманне почуття до всіх людей, до всього живого (Русова, 1996, с. 216–217).

І. Огієнко поділяв погляди С. Русової щодо мети виховання, надаючи першочергового значення родині, мові, церкві, історії і культурі.

Мова є унікальним інструментом пізнання навколишнього світу (Огієнко, 1934). Саме завдяки вивченню рідної мови у сім'ї, спілкування нею усіх членів сім'ї, сприятиме формуванню у дітей переконання, що материнська мова – сила народу.

Розмірковуючи над проблемами змісту виховання української молоді, Г. Ващенко зазначав, що виховання «взагалі» не існує, воно має національний характер, тісно пов'язане з традиціями, психічними і природними властивостями українців. Мета виховання дітей і молоді спонукає нас враховувати не лише традиції, а й «завдання, що ставить перед нами сучасне і майбутнє, а також прийняти до уваги психічні властивості нашого народу, як позитивні, так і негативні. Перші треба розвивати, а другі усувати або принаймні ослаблювати» (Ващенко, 1994, с. 27).

На основі вивчення та узагальнення проблем виховання на засадах християнства та загальноєвропейської культури, Г. Ващенко обґрунтував мету виховання української молоді, яка полягала на прищепленні їй загальнолюдських та національних цінностей – «служба Богові і Батьківщині». Перша абсолютна цінність для молоді є Бог, друга – Батьківщина. Служба Батьківщині має стати сенсом її життя, а не лише обов'язком (Ващенко, 1994, с. 174). На мету виховання мають вплив ідеологія, політика держави, потреби суспільства; рівень розвитку людини і загальний рівень культури. Вихованню молоді мусить бути підпорядкована передача від покоління до покоління духовної культури, ментальності, досвіду, традицій.

Висновки. У педагогічній спадщині українських педагогів другої половини XIX – першої третини XX ст. обґрунтовано зміст поняття «мета виховання», яка конкретизується системою виховних завдань. На мету виховання мали вплив суспільно-політичний уклад суспільства, його внутрішні сили та зовнішні потреби, державотворчі процеси, національні особливості народу, його світогляд, рівень розвитку людини і культури. Мета виховання відповідає психічним та природним властивостям народу, визначається його національним характером, завданнями, які стоять перед суспільством сьогодні і окреслюють перспективу в майбутньому. Виховати гармонійну людину можливо лише тоді, коли виховання буде вільним, індивідуальним, національним, враховувати природні задатки дитини, відповідати соціально-культурним

потребам часу. У реалізації мети виховання вагома роль належить родині, мові, церкві, історії, географії, культурі та ін. В українській педагогіці досліджуваного періоду викристалізувалася мета виховання, яка ґрунтувалася на загальнолюдських і національних цінностях, традиціях українського народу.

Подальших наукових студій потребує зміст дитячої книги та шкільних підручників та їх роль у реалізації мети виховання, порівняльний аналіз змісту виховання у різних типах освітніх закладів, використання педагогічного інструментарію у виховному процесі у різні історичні періоди.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ващенко Г. Виховний ідеал. 3-є вид. Полтава: Полтавський вісник, 1994. 192 с.
2. Врецьона Г. Новомодні основи виховання. *Шкільна часопись*. 1886. Ч. 19–20. С. 169–170.
3. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376.
4. Зайченко В. Педагогіка. Чернігів: Деснянська правда, 2003. 528 с.
5. Ільницький В. Колька уваг о вихованню. *Шкільна часопись*. 1885. Ч.13. С. 98.
6. Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні. *Світ виховання*. 20005. № 4(5). С. 6–30.
7. Огієнко І. Рідна мова й культура народу. *Шлях виховання і навчання*. 1934. Кн. 3. С. 31–34.
8. Партицький О. Гадки про вихованє домашнє. *Газета шкільна*. 1877. Ч. 21. С. 173.
9. Русова С. Дошкільне виховання. Катеринослав: Б.в., 1918. 126 с.
10. Русова С. Ідейні підвалини школи. *Світло*. 1913. Кн. 8. С. 33–37.
11. Русова С. Вибрані твори. Київ: Освіта, 1996. 304 с.
12. Ушинський К.Д. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології. *Твори*. У 6-ти т. Київ: Радянська школа, 1967. Т.4.518 с.
13. Франко І. Хома з серцем і без серця. *Зібрання творів*: У 50-ти т. Київ: Наукова думка, 1979. Т. 22. С. 7–29.
14. Чепіга Я. Національність і національна школа. *Світло*. 1910. Кн.1. С.16–29.
15. Чепіль М.М. Дитина як суб'єкт виховання у педагогічній спадщині Софії Русової. *Science and Education*, 2017, Issue 2. С.20–24.
16. Ющишин І. Національне виховання. *Шлях виховання й навчання*. 1929. Кн.10. С. 1–2.
17. Czepil M., Karpenko O. Mykola Shlemkevych (1894–1966): anthropological principles of human research. *Educational Philosophy and Theory*.2021. <https://doi.org/10.1080/00131857.2021.1933944>
18. Czepil M., Karpenko O. National awareness: the evolution of the concept in the Ukrainian pedagogy of Galicia (1848–1918). *History of Education. Journal of the History of Education Society*. 2021. <https://doi.org/10.1080/0046760X.2021.1924877>

REFERENCES

1. Vashchenko, H. (1994). *Vykhovnyi ideal [Educational ideal]*. 3rd ed. Poltava: Poltavskyi visnyk. 192 p. [in Ukrainian].
2. Vretsona, H. (1886). Novomodnyy osnovy vykhovania [Newmodern foundations of upbringing]. *Shkolnaia chasopys, 19–20*, 169–170. [in Ukrainian].
3. Honcharenko, S. (1997). *Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk [Ukrainian Pedagogical Dictionary]*. Kyiv : Lybid. 376 p. [in Ukrainian].
4. Zaichenko, V. (2003). *Pedahohika [Pedagogy]*. Chernihiv: Desnianska pravda. 528 p. [in Ukrainian].
5. Ilnytskyi, V. (1885). Kolka uvah o vykhovaniu [A little attention to education]. *Shkolnaia chasopys, 13*, 98. [in Ukrainian].
6. Natsionalna prohrama vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi v Ukraini [National program of education of children and pupils in Ukraine] (2005). *Svit vykhovannia, 4(5)*, 6–30. [in Ukrainian].
7. Ohiienko, I. (1934). Ridna mova i kultura narodu [Native language and culture of the people]. *Shliakh vykhovannia i navchannia, 3*, 31–34. [in Ukrainian].
8. Partytskyi, O. (1877). Nadky pro vykhovanie domashnie [Thoughts on the educated home]. *Hazeta shkolna, 21*, 173. [in Ukrainian].
9. Rusova, S. (1918). *Doshkilne vykhovannia [Preschool education]*. Katerynoslav: B.v. 126 p. [in Ukrainian].
10. Rusova, S. (1913). Ideini pidvalyny shkoly [Ideological foundations of the school]. *Svitlo, 8*, 33–37. [in Ukrainian].
11. Rusova, S. (1996). *Vybrani tvory [Selected works]*. Kyiv: Osvita. 304 p. [in Ukrainian].
12. Ushynskiy, K. (1967). *Liudyna yak predmet vykhovannia. Sproba pedahohichnoi antropologii [Man as a subject of education. An attempt at pedagogical anthropology]*. Works. In 6 vols. Kyiv : Radianska shkola. T. 4. 518 p. [in Ukrainian].
13. Franko, I. (1979). *Khoma z sertsem i bez sertsia. Zibrannia tvoriv: U 50-ty t. [Khoma with and without heart. Collected works: In 50 vols.]*. Kyiv : Naukova dumka. T. 22. P. 7–29. [in Ukrainian].

14. Chepiha, Ya. (1910). Natsionalnist i natsionalna shkola [Nationality and national school]. *Svitlo*, 1, 16–29. [in Ukrainian].
15. Czepil, M. (2017). Dytna yak subiekt vykhovannia u pedahohichnii spadshchyni Sofii Rusovoi [The child as a subject of education in the pedagogical heritage of Sofia Rusova]. *Science and Education*, 2, 20–24. [in Ukrainian].
16. Yushchyn, I. (1929). Natsionalne vykhovannia [National upbringing]. *Shliakh vykhovannia i navchannia*, 10, 1–2. [in Ukrainian].
17. Czepil, M., & Karpenko, O. (2021). Mykola Shlemkevych (1894–1966): anthropological principles of human research. *Educational Philosophy and Theory*. <https://doi.org/10.1080/00131857.2021.1933944>
18. Czepil, M., & Karpenko, O. (2021). National awareness: the evolution of the concept in the Ukrainian pedagogy of Galicia (1848–1918). *History of Education*. <https://doi.org/10.1080/0046760X.2021.1924877>